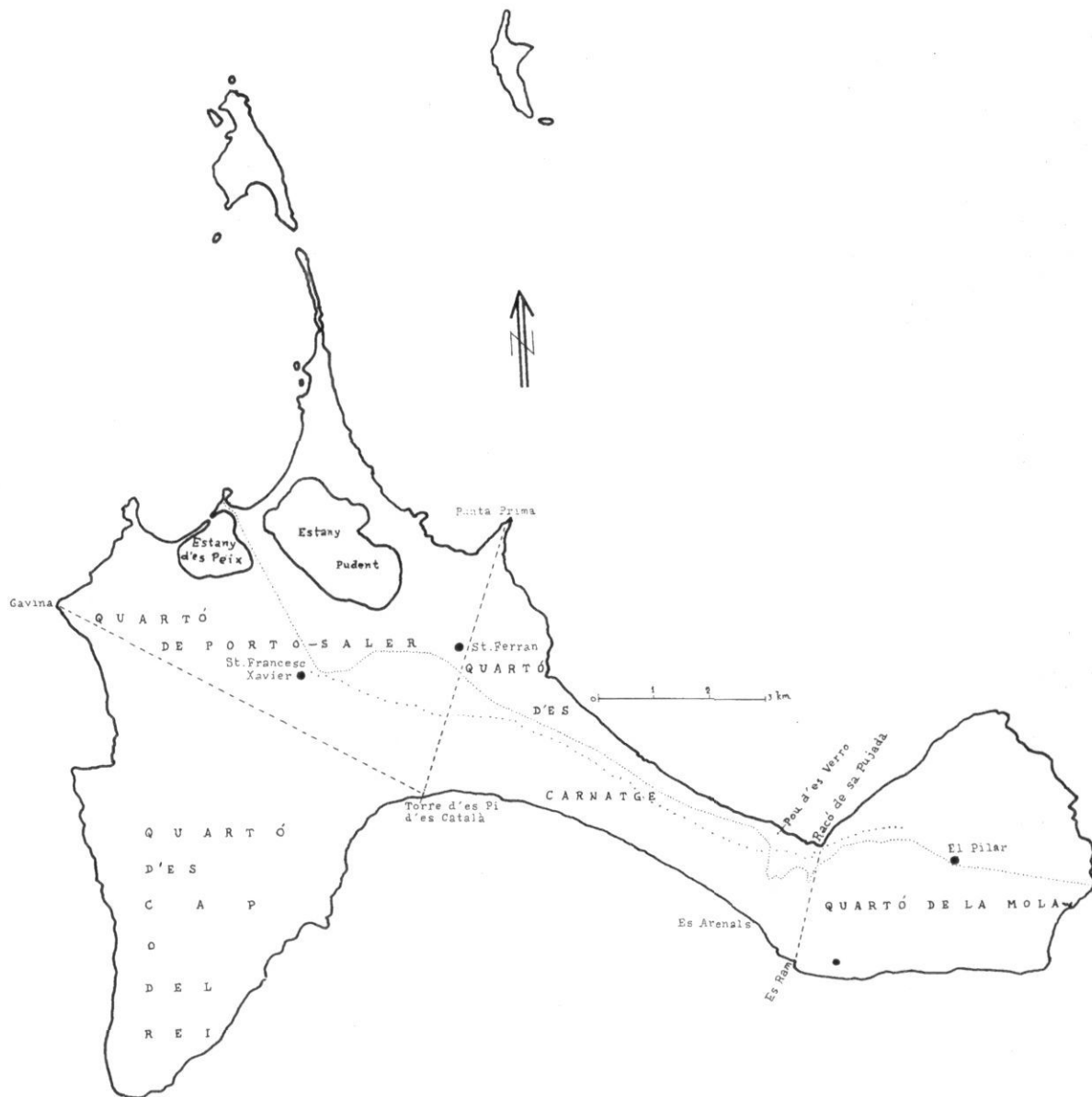

Joan Marí Cardona i la història de Formentera

per Santiago Colomar Ferrer

L'obra del canonge eivissenc Joan Marí Cardona (1925-2002) s'inscriu en una prolífica tradició d'eclésiàstics dedicats a l'estudi de la història local, molt arrelada en el conjunt de terres de parla catalana¹. La trajectòria de Marí Cardona en el camp de la història va començar el 1952, quan fou nomenat canon-

ge arxiver de la catedral d'Eivissa, substituint Isidor Macabich. En aquest sentit, el sacerdot eivissenc va poder continuar la feina iniciada pel seu predecessor, però seguint una línia d'investigació pròpia que el va portar a interessar-se, per primera vegada, per la història de Formentera com a matèria d'estudi diferenciada.

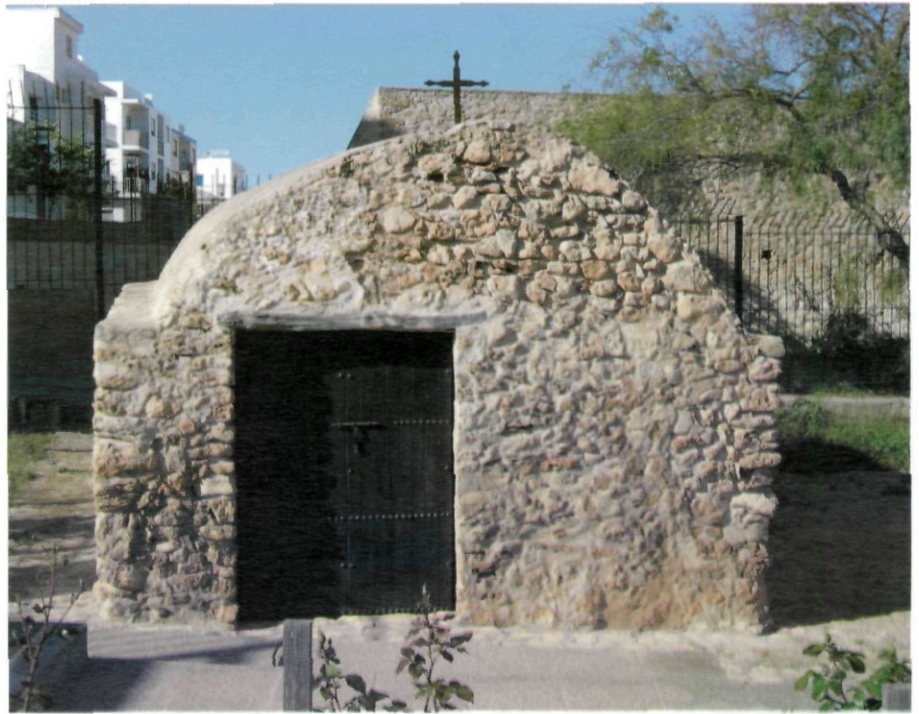
1. A les Balears, sense anar més lluny, aquesta tradició historiogràfica ha comptat, en el segle XX, amb algunes figures destacades com el menorquí Ferran Martí Camps, el mallorquí Pere Xamena Fiol i l'eivissenc Isidor Macabich.

Les primeres aportacions

L'interès de Marí Cardona per la Pitiüsa menor es remunta a les seves primeres col·laboracions en la revista *Eivissa*. El 1973, de fet, el canonge arxiver va publicar dos articles sobre els molins d'Eivissa i Formentera, deixant entreveure no només un primer interès per les qüestions etnogràfiques sinó també la seva voluntat de no limitar-se a l'estudi de la Pitiüsa major². Un any després, la descoberta de nova documentació sobre Formentera va permetre a l'eclesiàstic eivissenc publicar un interessant article sobre la capella de sa Tanca Vella en què demostrava que aquella petita església datava realment del segle XIV (fou autoritzada el 1369) i no del XVIII com s'havia suposat fins aleshores³. La confusió era deguda, en part, al fet que la capella fou reutilitzada al principi del segle XVIII pels nous repobladors de Formentera, fins que el 1737 començaren a administrar-se els sagraments a la nova església de Sant Francesc Xavier. Marí Cardona, però, considerava que Macabich havia contribuït a l'error publicant mutiladament els documents de la primera gràcia reial concedida a Marc Ferrer, on s'esmentava l'existència de la capella. L'església, certament, no apareixia en la primera concessió de terres de 1695, però sí en el document de presa de possessió i fitació de 1697.

Formentera i els seus quartons

Sens dubte, l'article de Marí Cardona sobre la capella de sa Tanca Vella va contribuir d'una manera notable al coneixement d'una època fosca de la història de Formentera, caracteritzada pel despoblament provocat per la pesta negra (1348). En qualsevol cas, l'aportació més important del canonge arxiver a la història de l'illa tindria lloc el 1975 amb la publicació d'un article tren-

El mapa de la pàgina anterior mostra la divisió en quartons proposada per Marí Cardona. L'historiador eivissenc va demostrar que Formentera també fou dividida en quartons, com Eivissa, després de la conquesta catalana de 1235, i refutà així l'opinió de Macabich que assegurava que l'illa havia quedat sense dividir. ("Formentera i els seus quartons", publicat a la revista *Eivissa*, núm. 7, 1975). Sobre aquestes línies, la façana principal de la capella de sa Tanca Vella. Les investigacions de Marí Cardona permeteren determinar que en realitat datava del segle XIV, i no del XVIII com s'havia suposat fins aleshores. (Foto: S. Colomar.)

cador en el qual demostrava que Formentera havia estat dividida en quartons, igual que Eivissa, després de la conquesta catalana de 1235⁴. Tradicionalment, Macabich havia afirmat que la Pitiüsa menor havia quedat sense dividir, basant-se en la lectura d'un passatge del *Memoriale divisionis* d'Eivissa, en el qual s'assenyalava que Formentera quedava per repartir. En realitat, aquesta referència no implicava necessàriament que l'illa no s'hagués pogut dividir després, però en aquells moments la falta de documentació sobre el repartiment i el fet que la Pitiüsa menor aparegués com a lloc de jurisdicció comuna en el segle XVI, semblaven confirmar la tesi que l'illa mai no s'havia dividit. Marí Cardona, però, va

demostrar que aquesta idea era falsa, després de comprovar com les referències als quartons eren clares en alguns documents com el d'infeudació de Guillem de Montgrí a Berenguer Renard (1246) o en els diferents capbreus que va portar a terme l'arquebisbat de Tarragona a les Pitiüses a la baixa edat mitjana (1396 i 1433). Formentera havia estat dividida entre els conquistadors, i només fou considerada indivisa després de confirmar-se el seu despoblament.

Això no obstant, el principal problema amb què s'enfrontava l'historiador eivissenc era la dificultat d'establir els límits dels quartons de Formentera, atesa la falta d'informació sobre el repartiment de l'illa. En aquestes circumstàncies,

2. MARÍ CARDONA, J. "Los molinos de viento de Ibiza y Formentera", *Eivissa*, 2 (1973), p. 18-20; MARÍ CARDONA, J. "Los molinos de Ibiza y Formentera, hoy", *Eivissa*, 3 (1973), p. 32-37.

3. MARÍ CARDONA, J. "Una iglesia del siglo XIV: sa Capella de sa Tanca Véia", *Eivissa*, 4 (1974), p. 28-30.

4. MARÍ CARDONA, J. "Formentera i els seus quartons", *Eivissa*, 7 (1975), p. 26-29.

Marí Cardona va plantejar un model de divisió territorial que s'adaptava perfectament a la morfologia de la Pitiüsa menor i tenia en compte la seva especial configuració allargada. En la nova proposta, hi apareixien també els probables noms d'aquells antics quartons: Porto-salè, es Cap (o quartó del Rei), es Carnatge i la Mola.

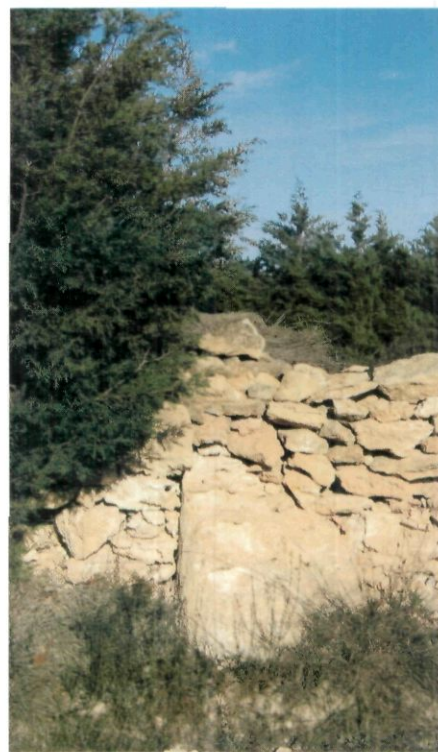
Joan Marí Cardona i José Luis Gordillo

Les importants aportacions de Marí Cardona a la història medieval de Formentera quedaren recollides, finalment, en el seu primer llibre *La conquesta catalana de 1235*, un documentat i rigorós estudi editat el 1976. Tanmateix, l'interès del canonge eivissenc per la Pitiüsa menor va continuar present en les seves investigacions i, d'aquesta manera, entre 1978 i 1980 Marí Cardona va publicar a *Fontes Rerum Balearium* una completa col·lecció de documents sobre l'illa que es convertiria, de fet, en la columna vertebral de treballs posteriors⁵.

Mentrestant, el 1981 el valencià José Luis Gordillo publicava una primera obra de conjunt sobre la Pitiüsa menor que portava per títol *Formentera. Historia de una isla*. El principal defecte del llibre era l'absència d'un treball d'arxiu i el recurs constant a fonts secundàries i a col·leccions documentals editades, unes limitacions que sovint obligaven l'autor a realitzar hipòtesis massa arriscades i, de vegades, certament inversemblants. Així mateix, la manca d'una investigació de base va provocar que en el llibre no es fes referència a al-

guns fets cabdals de la història de Formentera com, per exemple, la segona gràcia reial concedida per Carles II a Marc Ferrer (1699). D'altra banda, l'obra de Gordillo deixava entreveure, molt sovint, la ideologia franquista del seu autor, sobretot en referir-se explícitament a la Guerra Civil com a "guerra de Liberación".

Al marge d'aquestes consideracions, el treball de Gordillo constituïa una primera aproximació global a la història de Formentera en uns moments en què la bibliografia sobre la Pitiüsa menor es limitava a petits articles i a referències disperses. L'investigador valencià, a més, realitzava algunes aportacions interessants i plantejava també, per primera vegada, una proposta alternativa a la divisió en quartons suggerida per Marí Cardona. En aquest sentit, Gordillo proposava un esquema predominantment radial, semblant al d'Eivissa, amb centre en el fondejador de s'Estany des Peix, considerat punt principal d'entrada i sortida⁶. D'altra banda, segons Gordillo, aquesta hipòtesi vindria confirmada per la vigent divisió parroquial de Formentera, amb l'única diferència que l'actual parròquia de Sant Francesc Xavier englobaria, de fet, dos dels antics quartons. El principal problema del nou model era, precisament, que pretenia dibuixar els límits dels quartons medievals a partir d'una divisió eclesiàstica molt posterior, oblidant que les parròquies rurals de les Pitiüses, creades al final del segle XVIII, foren delimitades sense tenir en compte les fites dels vells quartons⁷. A més a més, Formentera va perdre

Fita de l'angle de llebeig del quart de llegua concedit a Antoni Blanc el 1699. (Foto: S. Colomar.)

la mateixa noció de quartó després de confirmar-se el seu despoblament i passar a la jurisdicció comuna, amb la qual cosa era encara més difícil poder plantejar, com pretenia l'investigador valencià, una continuïtat entre els quartons i les parròquies.

En el fons, l'obra de Gordillo deixava molts interrogants sense resposta i posava de manifest la necessitat de realitzar un estudi sistemàtic de la història de la Pitiüsa menor a partir de les fonts arxivístiques. En aquestes circumstàncies, Marí Cardona publicava, el 1983, el seu llibre *Formentera*, un treball que conjugava el rigor

5. MARÍ CARDONA, J. "Les illes Pitiüses. Formentera (I)", *Fontes Rerum Balearium*, vol. II (1978), núm. 3, p. 697-712; MARÍ CARDONA, J. "Les illes Pitiüses. Formentera (II)", *Fontes Rerum Balearium*, vol. III (1979-1980), p. 473-491.

6. A Eivissa, el model de divisió territorial sorgit arran de la conquesta catalana de 1235, dissenyat a partir de l'anterior ordenació andalusina, va girar al voltant del castell i la vila, repartits entre els conquistadors i punt de convergència de tots els quartons de l'illa. A Formentera, en canvi, la simple existència de l'antic fondejador de s'Estany des Peix no sembla un argument suficient per justificar, com fa Gordillo, la disposició radial de tres dels seus quatre quartons. Sobre aquesta qüestió, vegeu COLOMAR FERRER, S. "Conquesta i despoblament de Formentera (segles XIII-XV)", a Diversos Autors, *Formentera: història i realitat*, Universitat de les Illes Balears, Palma, 2000, p. 47, nota 4.

7. En la delimitació de les parròquies rurals d'Eivissa i Formentera varen tenir una gran importància les véndes i en tot moment es va procurar que les esglésies ocupassin un lloc central en el seu terme, sense importar excessivament si les noves divisions s'ajustaven als límits dels antics quartons, una coincidència que, d'altra banda, no sempre era possible. Sobre aquesta qüestió, vegeu MARÍ CARDONA, J. *La conquesta catalana de 1235*, Institut d'Estudis Eivissencs, Eivissa, 1976, p. 308 i 314.

Imatge del pou d'en Pere Blai, documentat el 1740. Després d'una primera etapa consagrada al treball d'arxiu, Marí Cardona es va interessar més per l'estudi del paisatge tradicional formenterer. (Foto: S. Colomar.)

documental, les fonts orals i el coneixement del territori per oferir una visió exhaustiva de l'evolució de l'illa des de la conquesta catalana de 1235. Per dur a terme aquest estudi minuciós, el canonge eivissenc va recórrer a la documentació existent en els arxius locals (Ajuntament d'Eivissa, Protocols i Pabordia) sense oblidar la informació que podien proporcionar altres arxius externs com el del Regne de Mallorca, el de la Corona d'Aragó o el de l'Arquebisbat de Tarragona. Així mateix, Marí Cardona va utilitzar la documentació conservada per algunes famílies particulars de Formentera i, fins i tot, la que podia oferir l'arxiu parroquial de la Mola, el menys castigat per les destrosses de la Guerra Civil.

A partir d'aquesta sòlida base documental, Marí Cardona es va centrar sobretot en la descripció de les diferents etapes del poblament de Formentera, des de la colonització catalana del segle XIII i el despoblament provocat per les pestes i la inseguretat, fins al definitiu

re poblament de l'illa, iniciat al final del segle XVII i consolidat al llarg del XVIII. En aquest estudi sobre l'ocupació humana del territori no podia faltar el suport de la cartografia i tampoc el recurs a la història oral, indispensable per reconstruir aquells aspectes de la Formentera tradicional que la documentació no permetia abordar. En aquest sentit, s'ha de destacar l'ajuda que Marí Cardona va rebre del rector de la Mola, Bartomeu Planells, a l'hora de recollir testimonis i redactar l'extens capítol sobre comunicacions marítimes. En realitat, l'amistat de l'historiador eivissenc amb el rector Planells, company de la infància, fou el primer vincle que va tenir Marí Cardona amb la Pitiüsa menor.

Indubtablement, la publicació del llibre *Formentera* va representar una fita cabdal en la bibliografia sobre l'illa, però també va suposar un punt d'inflexió en l'obra de Marí Cardona. De fet, l'aparició d'aquell estudi va donar pas a un llarg silenci durant el qual el canonge

eivissenc es va centrar en la redacció dels altres volums de la col·lecció "Illes Pitiüses" i va anar distanciant-se a poc a poc de Formentera, sobretot després de la mort del seu company, el rector Bartomeu Planells (1987). D'altra banda, el llibre de Marí Cardona sobre la Pitiüsa menor tancava un cicle dedicat principalment a la recerca documental i, en aquest sentit, era evident que una part important del treball d'arxiu ja s'havia realitzat. Per aquest motiu, a les posteriors publicacions sobre Formentera l'historiador eivissenc no va centrar el seu interès en aportar nova documentació, sinó que es va dedicar sobretot a aprofundir en l'altre gran pilar de la seva obra: el coneixement del territori.

Els paisatges de la història

Deu anys després de l'aparició del volum sobre la Pitiüsa menor, Marí Cardona va trencar el seu silenci amb la publicació del llibre *El llarg camí del pa a Formentera* (1993), un treball que combinava la narració històrica i la descripció etnogràfica i que permetia al canonge eivissenc recuperar una temàtica molt present en els seus inicis: els molins de vent. Aquest interès pel paisatge tradicional culminaria, un any després, amb l'edició de l'obra *Formentera: documentació i paisatges* (1994), exhaustiu recorregut gràfic i documental per la història de l'illa a través dels seus camins, pous, aljubs, cases i altres elements que han configurat el seu poblament sobretot des del final del segle XVII. En aquest treball, com en l'anterior, Marí Cardona va comptar amb l'ajuda de dos grans coneixedors del paisatge illenc: Joan Torres Mayans, moliner de la Mola, i Jaume Ferrer Marí, treballador de les salines durant més de trenta anys.

El 1995, la commemoració del tercer centenari del repoblament de Formentera va servir per revisar alguns capítols de la seva història i Marí Cardona va sumar-se a les celebracions participant en el monogràfic que la revista *Eivissa*

Autor de nombrosos treballs sobre Formentera, Joan Marí Cardona mereix ser considerat l'historiador, per excel·lència, de l'illa. (Foto: Vicent Ribas "Trull".)

va dedicar a l'efemèrides⁸. Però més enllà dels gestos solemnes i puntuals, l'investigador va continuar fidel al seu compromís i, poc després d'enllestir un treball sobre les vies públiques històriques de la ciutat d'Eivissa, el canonge arxiver publicava *Formentera, passa a passa per les vies públiques* (1999), una obra on els carrers i les places es converteixen en un pretext per evocar els llocs i personatges més emblemàtics de la història de l'illa. En tot cas, l'interès de Marí Cardona per la dimensió històrica del paisatge urbà no era nou, com ho demostren articles de premsa i publicacions i la seva decidida col·laboració amb l'Obra Cultural Balear de Formentera per establir, en els anys vuitanta, un nomenclàtor de carrers, places i véndes a la Pitiüsa menor.

Les últimes publicacions

Poc després d'editar el seu treball sobre les vies públiques, Marí

Cardona signava un dels capítols del llibre *Formentera: història i realitat* (2000), una obra col·lectiva que recollia les diferents ponències d'un curs organitzat per la Universitat de les Illes Balears amb motiu de la celebració del tercer centenari del repoblament de l'illa (1695-1995) i del 750è aniversari del document d'infeudació a Berenguer Renard (1246-1996)⁹. Precisament, la infeudació dels tres quartons de Guillem de Montgrí a Berenguer Renard, punt de partida del primer poblament de Formentera després de la conquesta catalana, seria el tema central de l'últim article de Marí Cardona, publicat a la revista *Miranda* poc abans de morir¹⁰.

Un historiador per a Formentera

En els anys setanta, quan Marí Cardona va començar a publicar els seus primers treballs, la bibliografia sobre la Pitiüsa menor era

molt escassa i dispersa, i no sempre les referències dels autors eren afortunades, com en el cas de Macabich en el tema dels quartons. En realitat, Macabich no va tractar mai la història de Formentera d'una manera individualitzada, tret d'alguns articles puntuals com el que publicà el 1952 a la revista *Hispania* i que després va reproduir a la seva coneguda *Historia de Ibiza*¹¹. En aquestes circumstàncies, Marí Cardona va haver d'afrontar les seves investigacions sobre Formentera sense comptar amb una tradició historiogràfica prèvia i, a més, va haver de progressar en aquest camí pràcticament en solitari després de comprovar com l'aportació inicial de Gordillo es diluïa després de publicar el seu llibre *Dos ensayos sobre Formentera* (1983)¹². Totes aquestes dificultats, però, no impediren al canonge eivissenc construir una sòlida bibliografia que s'ha convertit, amb el temps, en un clàssic de consulta obligada per als interessats en la història de la Pitiüsa menor des de l'època medieval fins als nostres dies. Indubtablement, Marí Cardona s'ha convertit en un referent ineludible i, en aquest sentit, mereix ser considerat l'historiador, per excel·lència, de Formentera.

Per totes aquestes raons, l'homenatge al difunt investigador es fa del tot imprescindible, i més ara, quan la memòria històrica s'apaga de mica en mica i l'ofici d'historiador continua infravalorat. Al capdavall, el reconeixement a la figura de Joan Marí Cardona ens ha de servir per reivindicar, una vegada més, el paper de la història com a eina de formació, i remarcar alhora la importància de la història local en l'elaboració de la gran història i en la conservació de la nostra identitat com a poble. ■

8. MARÍ CARDONA, J. "Formentera, 300 anys", *Eivissa*, 27 (1995), p. 18-24.

9. MARÍ CARDONA, J. "Formentera, segles XVI-XVIII", a Diversos Autors, *Formentera: història i realitat*, Universitat de les Illes Balears, Palma, 2000, p. 61-84.

10. MARÍ CARDONA, J. "Una donació autonòmica: la infeudació de Formentera a Berenguer Renard, concedida per Guillem de Montgrí, 1246", *Miranda*, 1 (2001), p. 6-9.

11. MACABICH, I. *Historia de Ibiza*, Editorial Daedalus, Palma, 1966-1967, vol. I, p. 115-133.

12. Després de la publicació de *Dos ensayos sobre Formentera* (València, 1983), l'aportació de Gordillo a la història de la Pitiüsa menor es limità a la publicació de *La columna de Bayo* (Madrid, 1987) i *Un combate naval en Formentera* (València, 1993).